

TWEE GROTE EUROPESE HOVEN: EEN IMPRESSIE VAN LOPEND ONDERZOEK

Jeroen Duindam

Zo'n vijf jaar geleden schreef ik voor *Virtus* een korte bijdrage over hof en geschiedschrijving – wat is er sindsdien op dit terrein gebeurd? In 1999 zijn verschillende bundels verschenen die een nieuwe stand van zaken in het onderzoek weerspiegelen.² Een 'synthese' brengen deze zeer uiteenlopende verzamelbanden allerminst, maar de hardnekkige clichés over hof en adel die lang gemeengoed waren – samen te vatten in de kreet 'goldene Käfig' – lijken nu toch voorgoed achter ons te liggen. Het eerste resultaat hiervan is weinig opbeurend. Achter het cliché ging een gebrek aan kennis over allerlei concrete zaken schuil: aantallen, dagindeling en besluitvormingsprocessen zijn voor de meeste hoven nog grotendeels onuitgevoerd. Het Engelse hof is goed bestudeerd, ook Spanje komt er niet slecht vanaf, de Italiaanse hoven tonen een wisselvalliger beeld, en voor de vele Duitse hoven zijn slechts incidenteel studies beschikbaar. De studie naar het hof van de Oostenrijkse Habsburgers komt nu pas op gang, terwijl het Franse model wonderlijk genoeg nauwelijks terrein van serieus onderzoek was. Negentiende-eeuwse studies en bronnenuitgaven blijven belangrijk, terwijl veel werken uit de laatste decennia niet meer relevant zijn: zij herhaalden slechts het cliché zonder nieuw materiaal te leveren.

Mijn onderzoek naar de hoven in Wenen en Parijs-Versailles richt zich op een drietal thema's: ten eerste de organisatie, aantallen (en kosten) van het hof, ten tweede het dagelijks leven en de vaak veronderstelde 'ceremonialisering' daarvan, en ten derde de moeilijk te ontsluiten processen van macht en beïnvloeding – hovelingen, favorieten, ministers. Deze thema's zijn ten nauwste verbonden met het langdurige proces van afscherming en 'specialisatie' van hof en regering – ofwel het bestieren van het vorstelijk huishouden en het beheer over het rijk. Ze zijn evenzeer verbonden met de adelsgeschiedenis: een antwoord op deze vragen geeft immers informatie over de rol van de adel in de top van de samenleving. In plaats van een bespreking van de bundels die ik hierboven noemde, en een rondgang langs andere relevante publicaties, wil ik hier een eerste impressie geven van mijn onderzoek.³

Een groeiend hof?

Hofstaatsverzeichnisse en *états* maken het mogelijk om een min of meer betrouwbaar beeld te geven van de grote hofambten en hun staven: het hof in de engere zin. Schommelingen in de vaste kern van het hof zijn uit deze bronnen goed af te lezen; incidentele bezoekers zonder ambt treffen we evenwel niet aan. Deze lijsten geven het hele spectrum van de hoogste *offices* tot de eenvoudigste *emplois*, al neemt hun precisie waarschijnlijk af met de daling in de hiërarchie. Vermoedelijk werd slechts een beperkt deel van de stoet half aan het hof gebonden leveranciers en werklieden opgenomen. Soms gaat het vooral om namen, soms gaat het om functies. Dikwijls worden bij functies wel aantallen vermeld, en de toevoegingen 'par quar-

1. 'Hof en geschiedschrijving: naar een nieuwe synthese?', *Virtus*, III (1995-1996) 76-79.

2. J. Adamson, ed., *The princely courts of Europe. Ritual, politics, and culture under the Ancien Regime 1500-1750* (Londen, 1999); J.H. Elliott, L.W.B. Brockliss, ed., *The world of the favourite* (Londen etc., 1999); Maurice Aymard, Marzio A. Romani, ed., *La cour comme institution économique* (Parijs, 1998); Holger Kruse, Werner Paravicini, ed., *Höfe und Hofordnungen 1200-1600. 5. Symposium der Residenzen-Kommission der Akademie der Wissenschaften in Göttingen* (Sigmaringen, 1999).

3. Een dergelijke 'rondgang' schreef ik voor *Francia* (winter 1999, thans in druk): 'Ceremony at Court: Reflections on an elusive subject'. Op het moment werk ik regelmatig in Wenen en Parijs aan mijn mede door NWO gefinancierde onderzoek; een boek onder de voorlopige titel: *Habsburg and Bourbon: the courts of Europe's major dynastic rivals c. 1550-1720* zal waarschijnlijk binnen enkele jaren bij Cambridge University Press verschijnen. Dit artikel overlapt gedeeltelijk met een voordracht die ik hield op een congres over Europese adelsgeschiedenis dat Ronald Asch in september 1999 te Osnabrück organiseerde.

tier', 'par semestre' of hun Duitse varianten zijn eveneens gebruikelijk. Het is bijna ondoenlijk om de lijsten te zuiveren van vertekeningen: zo kon één ambt door meer personen worden vervuld (de ereambten zijn hiervan een berucht voorbeeld: zij duiden ook niet altijd op aanwezigheid aan het hof), terwijl aan de andere kant één persoon verschillende ambten kon vervullen. In de opsommingen zijn ook gages en andere inkomsten opgenomen, maar het is niet altijd duidelijk of deze inderdaad werden uitbetaald – de vorsten 'leenden' immers dikwijls van hun personeel door hun inkomen tijdelijk achter te houden. De lijsten waren aanvankelijk vooral een instrument om vat te houden op de kosten van het hof: dat karakter veranderde toen zij ook in druk verschenen.

In Frankrijk werden de *états* vanaf halverwege de zeventiende eeuw met regelmaat gedrukt: zij kregen op deze wijze ook een rol in de 'representatie' van de vorst toebedeeld.⁴ Zowel de aantallen als de in de *états* beschreven ordening van het hof weerspiegelden daarom mogelijk een ideaalbeeld. Pas in de vroege achttiende eeuw werden de hofstaten van het Oostenrijks-Habsburgse hof gepubliceerd. Een cruciaal verschil tussen de beide reeksen opsommingen is wel dat in Frankrijk het onderscheid tussen hof en regering nadrukkelijker tot uiting kwam in de indeling van de uitgegeven werken: in de Habsburgse manuscripten blijven de categorieën verstrengeld. In de loop van de achttiende eeuw werd een indeling in *Hof-, Civil-, Militärstaat* en *corps diplomatique* in Wenen gebruikelijk.⁵ De Weense hofambten vormden ook toen nog tegelijkertijd de top van het bestuurlijk bestel; het verschil tussen handschrift en druk kan dus ook een rol hebben gespeeld in de aanpassing van de indeling.

Het Oostenrijks-Habsburgse hof bleef lang in de schaduw staan van de Spaanse Habsburgers en de Valois-Bourbon koningen, zoveel is wel duidelijk. In de late zestiende eeuw vormde het met zo'n 600 leden vermoedelijk ongeveer éénderde deel van het aantal hovelingen aan de grote hoven. Niettemin tonen de *Verzeichnisse* een lichte groei vanaf de regering van Ferdinand III, die gedurende de regering van Leopold I versnelde, en tot het tweede kwart van de achttiende eeuw doorging. In de laatste helft van de zeventiende eeuw verdrievoudigde het hof te Wenen.⁶ Rond 1700 haalde het met een kleine 2.000 leden toch nog net niet de 'Europese top' vertegenwoordigd door Versailles, waar voor 1699 zo'n 4.700 personen werden geteld.⁷ Een dergelijke vergelijking van totalen is echter zelden betrouwbaar, omdat aan elk hof (en dikwijls ook per 'telling') andere criteria werden gehanteerd. Rekenen we de huizen van andere leden van de dynastie mee? Tellen we de bestuursorganen onder de hofstaat zoals in Oos-

4. Zie bijvoorbeeld Jean Pinson de la Martinière, *Estat de la France, comme elle estoit gouvernée en l'an 1648* (Parijs, 1649); Jean Pinson de la Martinière, *Estat et gouvernement de France* (Amsterdam, 1653); N. Du Verdier, *Le vray et nouveau estat de la France...* (Parijs, 1656); N. Besongne, *l'Estat de la France...* (Parijs, 1663); Besongne, *l'Etat de la France* (Parijs, 1669) I-II; *État de la France, où l'on voit tous les princes, ducs & pairs, maréchaux de France & autres officiers de la couronne...* (Parijs, 1672) I-II; *État de la France, où l'on voit tous les princes, ducs & pairs...* (Parijs, 1677) I-II; Besongne, *l'État de la France, ou l'on voit tous les princes, ducs & pairs, maréchaux de France & autres officiers de la Couronne...* (Parijs, 1687) I-II; L. Trabouillet, *l'État de la France contenant tous les princes, ducs & pairs, & maréchaux de la France* (Parijs, 1712) I-III; Frere Ange, *l'État de la France, contenant tous les princes, ducs & pairs, maréchaux de France...* (Parijs, 1722) I-V. Dergelijk materiaal, aangevuld met handschriften uit de Archives Nationales (verder AN) en de Bibliothèque Nationale de France (verder BN), werd door Jacqueline Boucher zorgvuldig geanalyseerd in 'L'evolution de la maison du Roi: des derniers Valois aux premiers Bourbons', *XVIIe Siècle, CXXXVII* (1982) 359-379, zie ook de opmerkingen rond dit thema in Jean-François Solnon, *La cour de France* (Parijs, 1987), 16, 17, 21, 33, 38-40, 44-49, 169, 316. Eugène Griselles, *État de la maison du roi Louis XIII de celles de sa mère, Marie de Médicis; de ses sœurs, Chrestienne, Elisabeth et Henriette de France; de son frère Gaston d'Orléans; de sa femme, Anne d'Autriche, de ses fils, le Dauphin (Louis XIV) et Philippe d'Orléans. Comprenant les années 1601 à 1665* (Parijs, 1912) geeft een transcriptie van *états* uit de eerste helft van de zeventiende eeuw, met een nuttig biografisch register.
5. Zie de weerslag daarvan in Eduard Vehse, *Geschichte der deutschen Höfe seit der Reformation. Zweite Abtheilung: Oestreich. Geschichte des Österreichischen Hofes und Adels und der Österreichischen Diplomatie* (Hamburg, 1851-1852) deel I-VIII: VI vanaf 33; VII vanaf 91; VIII vanaf 69.
6. E.G. Rinck, *Leopold des Grossen Röm. Kaisers wunderwürdiges Leben und Thaten aus geheimen Nachrichten eröffnet* (Keulen, 1713) 201-231; Johann Basilius Küchelbecker, *Allerneueste Nachricht vom Römisch-Kaysrl. Hofe* (Hannover, 1732) 159 e.v.
7. BN, Clairambault 814, p. 397: 'Mémoire du nombre des officiers des maisons royales'. Deze belangrijke verzamelband bevat vele andere *états* en *règlements*. Zie ook BN, ms. f. 7852-7856; ms. f. 33021; AN, Z I A 472-523; vanaf Z I A 475 voor de periode van Lodewijk XIV.

tenrijk gebruikelijk was, of zetten we ze apart zoals in Frankrijk geschiedde? Behoren de verschillende eliterementen naast de traditionele hofgardes tot het hof? Hoeveel van de lagere dienaren en leveranciers werden tot het hof gerekend?

Een betrouwbare vergelijking is pas mogelijk wanneer we soortgelijke onderdelen van de hoforganisatie naast elkaar zetten: zoals de staven van *grand maître*, *grand chambellan* en *grand maître de la garde-robe* tegenover de staven van *Obersthofmeister* en *Oberstkämmerer*; of de verschillende onderdelen van de stallen en de jacht. De verschillen tussen het Franse en het Weense hof zijn dan niet meer zo indrukwekkend. De traditionele onderdelen van het *maison* van de Zonnekoning telden in 1699 zo'n 1.077 personen; de staven van *Obersthofmeister* en *Oberstkämmerer* samen kort daarvoor ongeveer 900 – waarbij aangetekend moet worden dat deze aantallen zowel de *Hartschieren* en *Trabanten* als het grote contingent *Kämmerer* bevatten: Lodewijks *maison* was dus inderdaad beduidend groter. De *écuries* en de *Oberststallmeisterstab* waren echter vrijwel gelijk, zo'n 250 – de Habsburgse *Stallparthey* was evenwel anders dan de Franse een decennium later al uitgebreid tot 436 actieve leden met 48 'gepensioneerden'. De *Obersthofmarschall* laat zich niet goed vergelijken met de *grand prévôt de l'hôtel* of de *grand maréchal des logis*, maar zijn staf van nog geen twintig verbaast, zeker gezien het gewicht van zijn taken. De jacht was in Frankrijk gevarieerder en drukker bezet: de *Jagd- und Falkenparthey* telde niet veel meer dan 100 leden, terwijl *vénèrie*, *fauconnerie*, *loweterie* en *toiles de chasse* bij elkaar door zo'n 340 manschappen gevormd werden.⁸

De grotere totalen in Versailles worden echter vooral verklaard door de verschillende militaire onderdelen: hun aantal van 1.400 opgenomen in de *mémoire* van 1699 contrasteert met de 220 leden van de *Trabanten* en *Hartschieren* gardes in Wenen.⁹ Ook de hoven van de andere leden van de dynastie waren omvangrijker in Frankrijk. Samen telden zij in 1699 een kleine 1.700 leden, het *maison* van *Monsieur* evenaarde met 830 bijna de 886 die de lijst als kern van het *maison* van zijn illustere broer noteerde.¹⁰ In Wenen bleven de andere hofstaten bij elkaar binnen de ca. 350; de keizerinnen moesten het meestal stellen met een bescheiden *Hofstaat* van 60 tot 80 personen. Het hof van de *verwittibte Kaiserin* Eleonora II Gonzaga stak met een aantal van rond de 250 met kop en schouders boven de anderen uit. Na Eleonora's dood in 1686 was er tijdelijk geen belangrijk 'tweede hof' in de Weens-Habsburgse constellatie.¹¹

Ook in de vergelijking van de specifieke onderdelen zit zoals gezegd een belangrijke vervuiling. Aan beide hoven groeiden onmiskenbaar de aantallen 'below stairs': dienaren, ambachtslieden en diverse specialisten. In Wenen was echter tevens sprake van een explosieve groei van het aantal *Kämmerer*, het adellijke ereambt bij uitstek. Vóór 1650 schommelde

8. De basis van deze cijfers is naast het genoemde BN, Clairambault 814 en diverse *états* een gemiddelde van vooral de volgende *Verzeichnisse*: Österreichisches Staatsarchiv Wien, Haus- Hof- und Staatsarchiv (verder HHStA), HS Blau 386 p. 66-98 (1696 en 1679), Österreichische Nationalbibliothek (verder ÖNB), *Verzeichnisse* uit de periode 1675-1690: codices 12388 p. 1-44; 14443 p. 51-105; en 14848 (*Oberststallmeisterstab* 1711). Zie ook de *Verzeichnisse* in HHStA, *Obersthofmeisteramt*, Sonderreihe 184; HHStA, Handschriften Weiß 1032 (ca. 1688); ÖNB, codices 14676 (een verzameling instructies en reglementen, ca. 1615?); 14725, 14209; Österreichisches Staatsarchiv Wien, Allgemeines Verwaltungsarchiv (verder AVA), Harrach, Handschriften 145 (1676-7).

9. Zie Guy Rowlands, 'Louis XIV, aristocratic power and the elite units of the French army', *French History*, XIII, 3 (1999) 303-331.

10. Maria-Teresa's gevolg telde in 1661 674 hoofden (BN, Clairambault 814, p. 679-710) Anne d'Autriche's *maison* in 1666 ca. 540 (p. 83-115); in 1699 verder 443 voor de duchesse de Bourgogne en 242 voor *Madame* (p. 397). Zelfs het *maison* van de Prince de Condé telde in 1699 overigens nog 274 leden; een opmerking in de marge vermeldt bovendien dat dit aantal vóór de dood van de Grand Condé in 1686 nog veel hoger was, BN, Clairambault 814, p. 390-393.

11. Dat wil zeggen: binnen de dynastie; adellijke hoven waren er zowel in Wenen als in andere delen van de *monarchie*. Over Eleonora: zie de *Verzeichnisse* ÖNB, codices 12388 p. 28-30 (205 leden) en 14071 p. 72-73 (252 leden). Eleonora was in Wenen op vele terreinen een belangrijke gestalte: zij verdient een eigen biografie – zie ook Katharina Fidler, 'Mäzenatentum und Politik am Wiener Hof: das Beispiel der Kaiserin Eleonora Gonzaga-Nevers', *Innsbrucker Historische Studien*, XII (1990) 41-68. Hoewel Margarita Teresa een minder groot gevolg naar Wenen meebracht dan haar halfzuster Maria Teresa naar Parijs veroorzaakte haar komst wel de nodige moeilijkheden wat betreft huisvesting (en concurrentie met de 'Oostenrijkers'), zie John P. Spielman, *The City and the Crown: Vienna and the Imperial Court 1600-1740* (West-Lafayette, 1993) 96, 99, 119-120.

hun aantal rond de honderd;¹² rond 1680 werd een piek van 500 bereikt. In de marge van een *Verzeichnis* vinden we de verzuchting:

‘diser sind gemeiniglich jetziger zeit bey nah 500 an der Zahl, und ist fast kein adelich haus im Kays. Erblanden so nicht den schlüssel [...] empfangen’.¹³

Dit aantal blaast de de totalen aan Habsburgse zijde op: het *maison du roi* werd na de jaren 1650 namelijk juist gekenmerkt door stelselmatige inkrimping van het aantal adellijke ereambten.¹⁴ Het *maison* van de laatste Valois-heersers was beduidend groter geweest dan dat van de Bourbon-koningen, Lodewijk XIV inclusief.¹⁵ Gedurende het regentschap van Anna van Oostenrijk na 1643 en bovenal tijdens de *Fronde* (1648-1653) waren de aantallen van onder andere *gentilshommes servants*, *maîtres d’hôtel* en *écuyers* volstrekt uit de hand gelopen, evenals het aantal *pensions* dat aan edelen werd toegekend. Toen de rust weerkeerde, moest deze inflatie worden teruggedraaid: in een verklaring van 1654 werd bepaald dat op den duur de gangbare aantallen van 12 *maîtres d’hôtel* en 36 *gentilshommes servants* moesten gelden. Hun aantallen, toen waarschijnlijk nog veel meer dan de respectievelijk 170 en ‘meer dan 72’ die in de *états* van 1648 en 1656 worden genoemd, dienden te worden aangepast.¹⁶ In een *état* van 1722 vinden we dan ook de volgende opmerking:

‘Au commencement du règne de Louis XIV. un si grand nombre de personnes avoient le titre de Maître d’Hôtel du Roy, que l’État de la France, imprimé en 1649, en mettoit cent septante, employez avec des gages. Deux autres Etats de 1653. & de 1660. en nommoient trois cens dix-huit: mais en même-temps on avertissoit qu’il n’y en avoit jamais que trois qui servoient par quartier, au choix du Grand Maître, ce qui faisoit douze par an, & que ce grand nombre seroit enfin réduit à douze, vacation avenant.’¹⁷

Het lukte Lodewijk ten slotte om deze aantallen binnen de door hem gewenste grenzen te houden.¹⁸

Een vergelijkbare ontwikkeling deed zich voor bij de *conseillers d’état* en *geheime Rätthe*. Lodewijk XIV kon hier met succes de inflatie terugdringen: van 120 in 1644 en een nog hogere piek later in het regentschap van Anna van Oostenrijk, bleef het aantal *conseillers* na 1673 stabiel op 30.¹⁹ In de Habsburgse monarchie vormden de *Rätthe* een alternatieve *booming sector* nadat het aantal *Kämmerer* was gestabiliseerd: hun aantal steeg van 30 tot 165 tussen 1675 en 1705.²⁰ Twee typisch adellijke sectoren kregen aan het Franse hof overigens wel de

12. Zie HHStA, OMeA Sd 184, p. 83 noteert 76 ‘würckliche Kämmerer’ voor Ferdinand III’s regering, vergelijk de gegevens in Jeroen Duindam, ‘The Court of the Austrian Habsburgs: locus of a composite heritage’, *Mitteilungen der Residenzenkommission des Akademie der Wissenschaften zu Göttingen*, VIII, 2 (1998) 24-58, 32, noot 20. Van dit artikel verscheen een kortere geïllustreerde versie in Adamson, *Princely courts of Europe*.

13. HHStA, HS Blau 386, p. 78 e.v.

14. Zie de gegevens in Boucher, ‘L’évolution de la maison du Roi’.

15. Solnon, *Cour de France*, 169 noemt 1.725 voor Hendrik III, 1.062 voor Hendrik IV en 1.142 voor Lodewijk XIII; hij wijst tevens op de inkrimpende hoven van andere leden van de dynastie en de koningin. Catherine de Medici had 600 *commensaux*, Marie de Medici nog 465, latere koninginnen veel minder, aldus Solnon. In BN, Clairambault 814, p. 679-710 vinden we een *état* van de koningin uit 1661 die een totaal van 674 geeft.

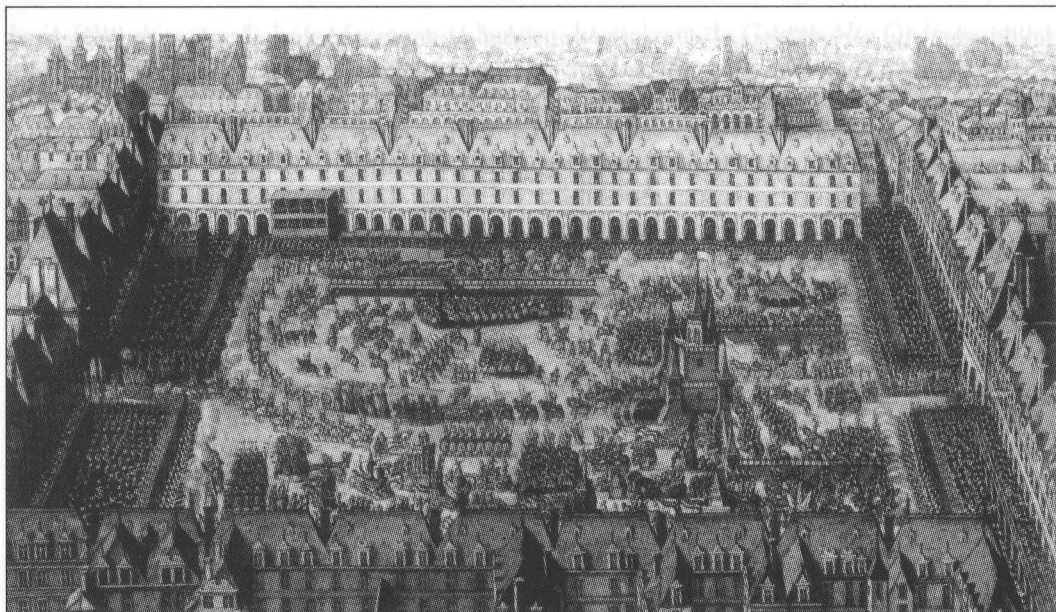
16. De aantallen waren in 1638 al ‘te hoog’: de *état* van 1638 in BN, Clairambault 814, p. 1-82 noemt 143 *maîtres d’hôtel* en 155 *gentilshommes servants*. Jean Pinson de la Martinière, *Estat de la France... 1648*, 45, 82; N. Du Verdier, *Le vray et nouveau estat de la France... 1656*, 145, 146; Besongne meldt op p. 47 van zijn *état* uit 1687: ‘Par declaration du Roy du mois d’Avril 1654. Sa Majesté a réduit le nombre des maîtres d’hôtel à douze et celuy des Gentils-Hommes servans à trente-six.’

17. Frere Ange, *l’État de la France... 1722*, I, 191.

18. De aantallen werden op 12 en 36 gestabiliseerd; na 1780 werd het aantal *gentilshommes servants* teruggebracht tot 18, zie daarvoor Marcel Marion, *Dictionnaire des institutions de la France aux xviii et xviii siècles* (Parijs, [1923] 1979) 347.

19. Olivier Ponçet, ‘Conseils du Roi’ in: Bély, *Dictionnaire*, 320-325.

20. ÖNB, cod. 14071 (1675) en de *Hofstaat* van 1705 afgedrukt in E.G. Rinck, *Leopold des Grossen Röm. Kaisers wun-derwürdiges Leben und thaten...* (Keulen, 1713), bevestigd door de *Verzeichnisse* genoemd in noot 8.

Een spectaculaire carroussel op het Parijse Place Royale, met rechts van het midden een nagebouwd kasteel. Anonieme voorstelling uit *Le Roman des Chevaliers de la Gloire*, 1615.

ruimte: het aantal pages in de beide *écuries* groeide, en de elitegardes en -regimenten namen zowel in omvang als betekenis toe. Dit onderstreept Lodewijk XIV's voorkeur voor een *noblesse militaire*.²¹ Door de uitbreiding van elitetroepen, die zich veelal aan de supervisie van de oorlogsministers onttrokken, nam overigens de greep van de hofadel op het Franse leger toe.

Hoe valt nu deze tegenovergestelde ontwikkeling te verklaren? Waarom kreeg de consolidatie van het adellijk-vorstelijk compromis in Wenen de vorm van uitbreiding, in Frankrijk de vorm van inkrimping? Deze vraag is niet gemakkelijk te beantwoorden, maar de traditionele gedachte van 'domesticatie' van de adel is in beide gevallen irrelevant. Crisis leidde tot expansie, slechts een sterke vorst durfde reducties aan: dat gold voor de Franse godsdienstoorlogen, de verschillende regentschappen, de *Fronde*, en de reducties in 1624 en na 1654. Maar in Oostenrijk was nu juist geen 'crisis' in de tweede helft van de zeventiende eeuw, terwijl het hof gedurende de grote beproevingen van 1610-1630 niet in omvang was toegenomen. De groei van het Habsburgse hof kan deels worden teruggevoerd op Leopolds goedmoedigheid, maar kan ook weerspiegelen dat Wenen na 1659-1665 meer dan voorheen als centrum van de Habsburgse dynastieke macht werd gezien. Ten slotte zal het versnipperde karakter van de bezittingen van de Habsburgse heerser de bindende werking van bij afwezigheid gedragen hofambten extra zwaar hebben laten wegen.

Van ordening naar ceremonieel?

De staven rond de grote hofambten vormden de basis van de hoforganisatie. De twee hier besproken hoven ontlieden elkaar op dit punt niet zo veel. *Grand maître* en *Obersthofmeister*, *grand chambellan* en *Oberstkämmerer*, *grand écuyer* en *Oberststallmeister*: de verantwoor-

21. In de *état* van 1687 noteerde Besongne op p. 265 over de pages van de *grande écurie*: 'Il n'y a fonds que pour dix-neuf, quoiqu'il s'en trouve beaucoup au dessus de ce nombre'. Bij de pages van de *grande écurie* bleven de aantallen relatief hoog, zij stabiliseerden rond de 36-40, de pages van de *petite écurie* klommen geleidelijk van 20 naar 30. Zie Rowlands, 'Elite units of the French army', 306 over de groei van de gardes en eliteregimenten.

delijkheid zijn vergelijkbaar.²² De *grand maréchal des logis* en de *grand prévot de l'hôtel* vervulden taken die in Wenen bijeenkwamen in de *Obersthofmarschall*. De vier hoogste hofambten vormden daar een klasse apart, pas op enige afstand gevolgd door de *Obersthoffjägermeister*, *Obersthoffalkenmeister*, *Hartschieren-* en *Trabantenhauptmann*. Aan het Franse hof bestonden méér hoge functies, die deels per toerbeurt werden vervuld, zoals de vier *premiers gentilshommes de la chambre*, de *premier écuyer* en de *grand(s) maître(s) de la garde-robe*.²³ Daarnaast kwamen dan nog de militaire onderdelen van het *maison* met de prominente plaats van de *capitaine de la porte*, die in Wenen geen duidelijke pendant kende. Ten slotte valt op dat de eerste geestelijke van het hof in Wenen een minder hoge status genoot: de *Hofkaplan* was met zijn staf ondergebracht in de *Obersthofmeisterstab*, terwijl elke Franse *état* begint met de *grand aumonier*, hoofd van het *maison ecclésiastique*.

Verschiedende *Hofordnungen* en *règlements* vermeldden de verantwoordelijkheden van de ambtsdragers en hun ondergeschikten, en trachtten tevens orde op te leggen aan het hof. Dat was nog niet zo eenvoudig, zeker niet in een periode dat de heerser met zijn gevolg voortdurend op pad was. Oorlogvoering, rondreizen, de religieuze tegenstellingen: het zestiende- en vroeg zeventiende-eeuwse hof zag zich vaak door chaos bedreigd, en de stellig disciplinerende toon van de reglementen toont veeleer een streven dan de realiteit. Stelen, drinken en absentisme werden in de reglementen veroordeeld; vroomheid, plichtsbetrachting, trouw en respect werden geprezen. De provoost kon aan het hof zijn handen net zo vol hebben als zijn ambtsgenoot in het leger. In Frankrijk was de toon van de reglementen niet wezenlijk anders. Hendrik III's poging om zijn hovelingen enig gevoel voor decorum bij te brengen kan voor een belangrijk gedeelte als een reactie op de chaotische toestanden worden verklaard, en de herhaling van de reglementen tot vlak voor zijn dood suggereert dat de effecten beperkt waren.²⁴

Rang en hiërarchie waren echter zeker belangrijk voor de hovelingen: hoewel slechts een beperkt aantal openbare handelingen sterk 'geceremonialiseerd' was, waren conflicten over rang en *préséance* een permanent gegeven. De ordeningen trachtten dit probleem op te lossen door voor alles en nog wat de rangvolgorde vast te leggen – geen opbeurende taak, aangezien er toch steeds weer nieuwe problemen kwamen. Hoewel de heersers het laatste woord hadden in rangconflicten, en daarmee een machtsmiddel in handen hadden, bleven adellijke rang en anciënniteit in het ambt daarbij ook voor hen de vaste oriëntatiepunten. Zij hoopten vooral de 'juiste' hiërarchie te herstellen en zodoende conflicten te verminderen. Dergelijke pogingen tot hervorming van het hof waren talrijk. Zo vroeg Ferdinand III een commissie van *geheime Rät-*

22. Een beknopte uitleg over de taken van de hoogste hofambten in Wenen is te vinden in mijn hoofdstuk in *Princely courts of Europe* van Adamson, of in R.J.W. Evans, 'The Austrian Habsburgs. The dynasty as a political institution' in: *The courts of Europe. Politics, patronage and royalty 1400-1800*, A.G. Dickens, ed. (Londen, 1977); Ragnhild Hattons hoofdstuk over Lodewijk XIV uit Dickens' bundel geeft nog altijd de meest concrete beknopte beschrijving van het Franse hof; daarnaast bevat het *Dictionnaire de l'ancien régime. Royaume de France XVIe-XVIIIe siècle*, Lucien Bély, ed. (Parijs, 1996) veel nuttige artikelen van Jean-François Solnon, Jean-François Labourdette, Lucien Bély en anderen: zie bijvoorbeeld 'Cour' van Solnon, 353-358, 'Maison du roi' van Labourdette, 777-782.

23. Deze aanvankelijk door twee tot vier ambtsdragers vervulde taak werd ten behoeve van François VII Duc de la Rochefoucauld (zoon van de *Frondeur* en maxime-auteur) in 1669 tot één enkelvoudige functie van *grand maître de la garde-robe* met twee ondergeschikte *maîtres* omgevormd. De *premier maître de l'hôtel* lijkt overigens wel weer veel op de Weense Oberststabelmeister.

24. Zie allerlei instructies in AVA, Harrach Historica – Österreich – Kaiserliches Haus, 796-797, deels uitgegeven door Ferdinand Mencik, 'Beiträge zur Geschichte der Kaiserlichen Hofämter', *Archiv für Österreichische Geschichte*, LXXXVII (1899) 447-563; ÖNB, cod 14676; korte instructies opgenomen in de *Verzeichnisse*, zoals ÖNB, cod. 14443 p. 81 e.v. over de Kämmerer. OMeA Sonderreihe K 184; 'Resolution über die Reformation der Kaiserliche Hofstaat' p. 53-77; Sonderreihe K 73, 'Kammerherreninstruktion'. Enkele 'disciplinerende' regels werden weggelaten in de *Hofmarschallordnung* opgenomen in de *Status Regiminis* van 1637. Waarschijnlijk leidde een vastere vestigingsplaats van het hof op den duur tot een ordelijker geheel. In verschillende Parijse manuscripten (o.a. in collecties van *historiographes du roi*, of van *secrétaires d'état* die voor het *maison du Roi* verantwoordelijk waren) treffen we vrijwel dezelfde reeks reglementen, ordonnances en brieven aan: zij lijken samen een basis te hebben gevormd voor de conventies van het hof. Zie bijvoorbeeld wederom BN, Clairambault 814, BN, ms. f. na 7857, BN, Dupuy 218 en 489; BN, Brienne 256 (of ms. f. na 7225); dezelfde compilatie ook in de Bibliothèque Mazarine (verder BM), ms. 2658. Daarin zijn steeds de verschillende reglementen van Hendrik III opgenomen, en tevens de bekende brief van Catherine de Medici aan Karel IX (of volgens een andere lezing aan Hendrik III) over de indeling en noodzaak van een 'open' hofleven. Zie een uitgave van deze brief in Hector de la Ferrière, *Lettres de Catherine de Médicis* (Parijs, 1885) II, 90-95: 'Au Roy Monsieur mon Fils'.

he in februari 1651 de hofordeningen te herzien: herstel van de *Guette Alte Ordnung* moest hun doel zijn.²⁵ De wijze raadgevers pasten de instructies voor de hoogste hofambten aan, maar ontrieden radicale veranderingen – die werkten toch nooit, zo meenden zij niet zonder reden.²⁶

In Frankrijk was dit probleem blijkbaar niet minder netelig. In een *mémoire* over de rangen aan het hof die volgens een commentaar in de marge door *secrétaire d'état* Villeroy voor Hendrik IV werd geschreven, lezen we:

‘...nul ne sçait comment il doit aller, ni où il doit se mettre, aux autres royaumes, ou états les rangs sont differement exprimez et réglez, l’angleterre est la maîtresse en cette science, chacun y sçait son rang, et en France chacun porte le sien en incertitude et en la volonté du prince souvent persuadé et tourné par le conseil et ceux qui n’y entendent rien, et qui le font juger par la faveur et non par la raison.

De tout temps la France a été sujette à ses disputes...’²⁷

Rangtwisten kenmerkten het hof in al zijn geledingen, van de bekende conflicten in de toplaag tot competentie- en *préséancet*wisten tussen verschillende lagere officiers – zo botsten herhaaldelijk de *officiers du gobelet* met de *coureurs de vin* over de vraag wie nu de koning mocht bedienen als hij zich ‘dehors en des lieux étrangers’ bevond.²⁸ Toen Louis Duc de Bourbon, kleinzoon van de Grand Condé, in 1686 *grand maître* werd, liet hij een handboek samenstellen en bijhouden. Kostenbeheersing, zelfs in de vorm van zorg voor gebroken of gestolen serviesgoed, was een regelmatig terugkerende zorg in Condés handboek; het eeuwige probleem van rangconflicten onder ondergeschikten kwam in tal van andere documenten tot uiting.²⁹ Vaderlijke gestrengheid en zuinigheid bleven een bepalend element van de reglementen tot in het hart van de apotheose van hof- en hofleven in de late zeventiende eeuw. De toon botst met de gepolijste representatie van het hof. Lezen we hier de regieaanwijzingen die achter de grootste façade golden?

Lodewijk XIV stelde in 1665 en in 1681 nieuwe reglementen op voor zijn hof; de tweede versie was langer, maar de uitbreidingen betreffen vooral de bepalingen over de *officiers* van het *bureau*, die de kosten beperkt moesten houden. Beide versies herhalen in grote lijnen de ceremoniële componenten uit de de regels van Hendrik III.³⁰ De ceremoniën rondom de maaltijd, inclusief het overhandigen van *serviette*, worden beschreven; de plaats en binnen de choreografie geheel door de rang van de aanwezigen bepaald. Slechts in het ceremonieel van de *chambre* bestond hierop één uitzondering: de koning bepaalde steeds wie hem de *bougeoir* mocht overhandigen. In Wenen en elders in Europa waren varianten van *Handtuch und Was-*

25. AVA, Harrach, *historica*, 797 (‘Fasz. 24’ in Mencik, ‘Hofämter’) bevat het rapport van de commissie; tamelijk veel instructies zijn inderdaad in de jaren 1650 herzien. Zie in Frankrijk bijvoorbeeld dezelfde verzuichtingen over herstel van de oude orde in BN, Collection Brienne 256 (of ms. f. na 7225) p. 38 verso.

26. De aanpassingen tonen een mengsel van hiërarchisch denken en pragmatisme. De *Kämmerer* verloren het recht om de *innere Burghof* in Wenen te paard binnen te gaan; hun sterk gegroeide aantal maakte dit immers onpraktisch. Bij keizerlijke residenties die hooggelegen waren (bijv. Innsbruck), was het rangbepaalde aantal paarden waarmee de koets gespannen mocht worden hoger; dit was nu eenmaal noodzakelijk voor de steile klimpartij.

27. AN, K 1712, 21 p. 5 e.v.: ‘Mémoire pour les rangs des princes et grands’, zie dezelfde tekst in BN, ms. f. na 7236, p. 221 e.v.

28. BN, Clairambault 814, p. 843 ‘Reglement entre les officiers du Gobelet et le coureur de vin. Le 17 Mars 1667’; zie de talrijke andere voorbeelden in dit manuscript, en in AN, KK 1431, o.a. op p. 138/408-166/436; in deze reglementen zijn vooral de verschillende gardes betrokken.

29. AN, O 1 755: *Maison du Roy*. 1686. Zie de ‘vaisselle perdue’ op p. 293-295; 296-298, 299-301.

30. AN, O 1 755, p. 229-240 ‘Reglement pour la maison du Roi du 14 avril 1665’; 30 artikelen; p. 237 artikel 23 ‘serviette’; p. 241-255 ‘Reglement pour la maison du Roi du 7 janvier 1681’; 41 artikelen; p. 250, artikel 27: ‘serviette’; p. 311-323: ‘Projet d’ordonnance nouvelle fait en 1681’. Zie eerdere reglementen o.a. in BN, Brienne 256 (ms. f. na 7225) vanaf p. 35: Hendrik III’s *Règlements* van 1578, herhaald in 1585 (p. 85 e.v.). Voor de continuïteit van ceremonieel sinds de zestiende eeuw, zie Gaston Zeller, *Les institutions de la France au XVIe siècle* (Parijs, 1948) – Zeller noemt op 99 beschrijvingen van het voorrecht van de ‘chemise’ bij Karel IX in 1564. Zie ook David Potter en P.R. Roberts, ed., ‘An Englishman’s view of the court of Henri III, 1584-1585; Richard Cook’s Description of the Court of France’ *French History*, II, 3 (1988) 312-344, en hoofdstuk 2 van Potters *A history of France, 1460-1560. The emergence of a nation state* (Londen, 1995). Zie wederom de deels samenvallende instructies in AN, O 1 752-754; BN, ms. f. 7859; ms. f. na 7857; BN, Dupuy 218, 489; BM, ms. 2658.

serbecken evenzeer gangbaar, al vonden zij daar zij geen interpretator met de dramatische kracht van Saint-Simon.³¹ Zeker is dat in dezelfde periode de presentatie van het hof naar buiten steeds sterker werd bepaald door de ceremoniële vormgeving van het dagelijks leven. In de door N. Besongne (*clerc de chapelle et de l'oratoire* en later *aumonier* aan het hof) samengestelde *états* van 1663 en 1669 werden steeds slechts enkele bladzijden besteed aan de beschrijving van maaltijdceremonieel, *habillement*, de rangorde bij uitstapjes in Parijs, en de regels voor het binnenrijden van de binnenplaats van het Louvre met karossen; in de *état* van 1687, samengesteld door dezelfde Besongne, vinden we veel langere beschrijvingen van deze categorieën, al zijn de regels over het Louvre weggefallen. De beschrijvingen zijn wederom niet wezenlijk anders, maar ze geven veel uitvoeriger de onderlinge rangen aan rond de dagindeling van de koning.³² Er is dus blijkbaar sprake geweest van een toepassing van de regels ontleend aan de grote ceremoniën op het dagelijks leven aan het hof. Hoe ver ging dit proces, en waarom kreeg het gestalte?

Met de term 'ceremonieel' werden gedurende het grootste gedeelte van de zeventiende eeuw vooral de plechtige grote momenten van dynastie en staat aangeduid – kroning, huwelijk, doop, begrafenis; standenvergadering, *lit de justice*, *royal touch*, voetenwassing, etc. De al dan niet plechtige dagelijkse gang van zaken aan het hof – opstaan, mis, maaltijd, audiëntie, etc. – werd door de hofordeningen en de instructies van de grote ambtsdragers gedictieerd.³³ We komen ze dan ook nauwelijks tegen in de stukken van de ambtsdragers die verantwoordelijk waren voor ceremoniën. In Frankrijk bestonden al gedurende de regering van Frans I zulke 'specialisten', maar Hendrik III breidde hun taken uit. Naast de *maître des cérémonies* stelde hij in 1585 een *grand maître des cérémonies*, vervolgens voegde hij aan deze twee een *aide* toe.³⁴ Tegelijkertijd leidden twee *introduceurs* (of *conducteurs*) *des ambassadeurs* de diplomatieke ontmoetingen rond het hof in goede banen. In 1619 publiceerde Theodore Godefroy zijn *Ceremonial de France*, dertig jaar later volgde zijn zoon Denys met een veel uitgebreider tweebandig werk, het *Ceremonial François*.³⁵

In Wenen bestond een dergelijk apparaat niet. Pas in 1651 boog de door Ferdinand III ingestelde commissie zich over de vraag of men geen vast ceremoniehandboek moest opstellen (*Ceremoniale*), waarin de rangen van hovelingen voor eens en altijd konden worden vastgelegd. In plaats daarvan werd het *Zeremonienamt* binnen het *Obersthofmeisteramt* ingesteld: een secretaris hield voortaan de gang van zaken tijdens de ceremoniën bij, en verzamelde alle relevante stukken, zodat er geleidelijk een duidelijker richtlijn voor ceremoniën kon ontstaan. De daaruit voortkomende *Zeremonialprotokolle* volgden echter evenals de oudere verzameling *Zeremonialakten* vooral de gangbare grote ceremoniën en het snel groeiende diplomatieke ceremonieel. Zij trachtten voor de hoogtepunten van het hofleven een rangentabel te creëren, zonder daarmee de alledaagse gang van zaken vast te willen leggen.

31. Zie voor de *bougeoir*: Besongne, *État*, 211-212, 236-237; Beatrix Bastl en Gernot Heiss, 'Tafeln bei Hof: die Hochzeitsbankette Kaiser Leopolds I', *Wiener Geschichtsblätter*, L (1995) 181-206, aldaar op 199, 202; Adamson, *Princely courts of Europe*, maakt in zijn inleiding enkele zinnige opmerkingen over ceremonieel, zo wijst hij uitvoerig op de vele Europa-omvattende parallellen, en op de voorbeeldrol van het pauselijk hof.

32. Besongne, *État*, 1669 (in dit opzicht vrijwel parallel aan de *état* van 1663): 54-58: 'l'Ordre du Disner du Roy, quand il mange en public'; 97-99: l'ordre de l'habillement du Roy'; 190-192 'l'Ordre de la Marche du Roy, & le rang que doivent pour lors tenir & observer differens officiers autour de Sa Majesté'; 210-214: 'l'Ordre de ceux qui ont droit d'entrer en carosse au Louvre'; Besongne, *État*, 1687: 59-69: 'l'Ordre du Diner du Roy, quand il mange en public'; 191-250: 'l'Ordre du lever & coucher du Roy, & les principales Fonctions qui s'y font, & pendant la journée'; 337-341: 'l'Ordre de la Marche du Roy, & le rang que doivent pour lors tenir & observer differens officiers autour de Sa Majesté'.

33. Enkele minder 'openbare' ceremoniën: HHStA, Ältere Zeremonial Akten (ÄZA) K 3, 'Zeremoniell beim ersten Ausgang der Kaiserin nach dem Kindbett' p. 1-2; Louis-Nicolas Le Tonnelier, marquis de Breteuil, *Mémoires*, Evelyne Lever, ed. (Parijs, 1992) 249-251: 'De la soirée et du lendemain de la première nuit que monsieur le duc de Bourgogne et madame la duchesse ont couché ensemble (23 oct. 1699)'.

34. Boucher, 'l'Évolution', 363, verklaart Hendriks besluit tot het benoemen van een *grand maître des cérémonies* vooral als een poging het bedreigende overwicht van de Lorraine-Guiseclan in de hofambten te verminderen.

35. Theodore Godefroy, *Ceremonial de France* (Parijs, 1619); Denys Godefroy, *Ceremonial François* (Parijs, 1649); de Parijse Bibliotheque de l'Institut bezit de omvangrijke Collection Godefroy, met daarin aantekeningen over ceremonieel die als basis moesten dienen voor een volgende uitgave. Collection Godefroy 379-483: 'Mélanges relatifs à des questions de cérémonial'.

Het ceremonieel apparaat leidde in de praktijk ook bepaald niet tot een rimpelloze afwikkeling van de grote momenten, integendeel. Voortdurend valt het *ad hoc* karakter van ceremoniële maatregelen op. In Wenen werden voor belangrijkere doelen speciale commissies ingesteld die de vormen moesten bepalen; men voelde zich blijkbaar ondanks het groeiende ceremoniële referentiekader niet erg zeker. De continuïteit die de moderne onderzoeker waarneemt in het huidige 'ceremoniële archief' was voor de tijdgenoot niet zichtbaar, want voor vrijwel indientieke problemen werden steeds opnieuw oplossingen gezocht, die met op zichzelf staande langere *Referate*, of kortere *Extracte* uit het *Zeremonialprotokoll* werden gelegitimeerd. Men kon de oudere adviezen vermoedelijk niet steeds vinden.

In Frankrijk waren conflicten tussen de ambtsdragers verantwoordelijk voor de ceremoniële orde geen uitzondering, en soms liepen de problemen hoog op. De twee *introduceurs* kregen het soms onderling aan de stok; structurele spanningen bestonden tussen hen en de *grand maître* met de *maître des cérémonies*, terwijl het tussen deze laatste twee ook niet altijd pais en vree was. De notities van Nicolas de Saintôt, *maître des cérémonies* en vanaf 1691 *introduceur des ambassadeurs* zijn alomane aanwezig in zowel de Bibliothèque Nationale als de Archives Nationales.³⁶ Deze onvermoeibare ceremoniedeskundige was vooral een geducht strijder voor zijn eigen belangen. We vinden zijn conflicten met zijn onmiddellijke collega's breed uitgemeeten. Saintôt liet zich niet intimideren door de rang en status van zijn superieur, de Marquis de Blainville, vierde zoon van de Grand Colbert en *grand maître des cérémonies*; zelfs ambassadeurs waren niet gevrijwaard van zijn zonder uitzondering met zwaar ceremonieel geschut gerechtvaardigde litigatiezucht.³⁷

Waren de richtlijnen voor ceremoniën inmiddels duidelijk? In het begin van de achttiende eeuw verzuchtte collega-*introduceur* Breteuil:

'dans la plupart de nos fonctions, je chemine en aveugle, et je ne sais pas trop quelle route je dois tenir pour la plus sûre'

Saintôt was niet van zins zijn kennis met Breteuil te delen, en wachtte met spanning op diens eerste blunder.³⁸ Breteuil besloot zelf memoires bij te houden, om zodoende de uitoefening van zijn functie op den duur te vergemakkelijken. Mogen we de rijke oogst aan memoires en notities over ceremonieel uit de late zeventiende eeuw dan zelfs opvatten als een symptoom van blijvende onzekerheid?

Een zekere ceremonialisering van het dagelijks bestaan aan het hof is waarschijnlijk. Wat stuwde dit proces? *Repraesentatio maiestatis* is een half antwoord, het maakt niet duidelijk naar wie het ceremoniële front was gericht. De adel was vooral deelnemer, geen overrompelde toeschouwer of gevangene. De vorst kon met specifieke voorrechten – een uitnodiging voor Marly, een ceremoniële uitverkiezing; een plaatsje bij een besloten *Kammerfest*, of een van de *Wirtschaften* – zijn voorkeuren duidelijk maken. Deze uitverkiezingen vormden echter slechts een smalle marge bij het ceremonieel.³⁹ Het 'volk', de ongrijpbare categorie die stevast door

36. Zie Saintôts 'mémoires' in BN, ms. f. 14117-14120, ms. f. na. 3122, 3156, 3157; zijn 'journal' in BN, ms. f. 6679, diverse registers op zijn notities in BN, ms. f. 13017, en ms. f. 15524. De Bibliothèque Mazarine bezit een veeldelige copie van Saintôts mémoires, vervaardigd en aangevuld door diens opvolger in het ambt van *maître des cérémonies*, Michel-Ancel Desgranges: BM, ms. 2737-2751; in het *avertissement* (BM, ms. 2753) noemt Desgranges zijn bronnen. In de AN series K 1712-1723 en KK 1423-1454 is Saintôt al evenzeer aanwezig, vooral in K 1712, KK 1431 en KK 1448; KK 1440 bevat een veelomvattend register op ceremonieel materiaal in de AN.

37. Jules-Armand Colbert, Marquis de Blainville (1663-1704, gestorven in de slag bij Hochstädt) was tussen 1685 en 1701 *grand maître des cérémonies* (tussen 1585 en 1685 bekleedden leden van de familie Pot de Rhodes het ambt, van 1701 tot 1789 de Dreux-Brézé). Reglementen die de verhoudingen tussen de ceremoniële ambtsdragers moesten vastleggen o.a. in AN, KK 1431 p. 43/325-60/342; de ruzie tussen Blainville en Saintôt: AN, KK 1431 p. 63/335-101-373 en AN, O 1753 p. 197-256; 347-348.

38. Breteuil, *Mémoires*, 30-31; Saint-Simon vermeldt dat Lodewijk XIV zelf eens Saintôt corrigeerde, zie Solnon, *Cour de France*, 335.

39. Zie Beatrix Bastl, 'Feuerwerk und Schlittenfahrt. Ordnungen zwischen Ritual und Zeremoniell', *Wiener Geschichtsblätter*, LI (1996) 197-229, en de binnenkort door het *Institut für Europäische Geschichte* in Mainz te publiceren dissertatie van Maria Goloubeva over de 'representation' van Leopold I.

de *raison d'état*-denkers uit de zestiende en zeventiende eeuw werd aangevoerd, zal ongetwijfeld gefascineerd zijn geweest door sommige uitingen van vorstelijke grootsheid, maar het kon nauwelijks meer zien dan de klassieke openbare ceremoniën, en de uitstapjes van de vorst. In Wenen was de regelmatige openbare kerkgang van de keizer zeker een factor van betekenis, en de Hofburg zorgde als hoofdresidentie in de stad voor een tamelijk 'zichtbare' keizer, al was het paleis zelf veel geslotener dan Versailles. Nee, anders dan de grote openbare festijnen met braadspitten, wijnfonteinen, en met gulle hand geworpen munten kan de gang van zaken binnen de paleismuren niet in de eerste plaats tot het volk gericht zijn geweest, al zal de weerslag ervan in geïllustreerde publicaties ongetwijfeld een kleine bovenlaag hebben bereikt.

Twee processen hebben bijgedragen aan de toegenomen precisering van de ceremoniële rangorde aan het hof. Allereerst was er de voortgaande 'verschriftelijking': de regels voor het beslechten en voorkomen van rangconflicten kregen net als bestuursmaatregelen geleidelijk steeds vastere en gedetailleerdere geschreven en spoedig gedrukte vorm. In een lange periode verwierven de *ad hoc* aanpassingen en voortdurende improvisaties – als steeds onder verwijzing naar onwrikbare 'oude tradities' – inderdaad een vaster fundament van opgetekende en in bredere kring verspreide regels. De codificatie en uitgave van ceremoniële regels gedurende de tweede helft van de zeventiende eeuw en de voortgang daarvan in de vroege achttiende eeuw maakt deel uit van dit brede proces.

Een tweede achtergrond voor de uitbreiding van het ceremonieel ligt in de groeiende betekenis van de permanente diplomatie: vertegenwoordigers van heersers moesten ingepast worden in de rangenstelsels van de verschillende hoven, en door de Vrede van Westfalen kreeg dit gegeven een nieuwe dynamiek. Frankrijk verwierf na de *Fronde* en de Vrede van de Pyreneeën (1659) een centrale positie in het Europese stelsel, en de Zonnekoning wist zijn hof daarvoor goed te benutten. De Duitse vorsten wilden zich ondanks hun nog beperkte soevereiniteit een plaatsje in de zon verwerven. De onstuimige groei van het aantal Duitse geleerde studies over ceremonieel, of compilaties en handboeken, recentelijk geanalyseerd door Volker Bauer en vooral Milos Vec, kan niet los worden gezien van deze 'inhaalmanoeuvre' van de *Reichsfürsten*.⁴⁰ Kende de zeventiende eeuw zijn eigen *Torschlusspanik*?

De internationale concurrentie kreeg aan de hoven evenzeer vorm als op het slagveld: rang en representatie konden niet serieus genoeg genomen worden. Het is niet toevallig dat de vaker genoemde Weense commissie van 1651 klachten van ambassadeurs over 'Unordnung' als uitgangspunt nam: ook in het dagelijkse leven aan de hoven moesten de rangen nadrukkelijker worden gerespecteerd, en dienden de omgangsvormen daarmee in overeenstemming te zijn. In de uitgebreide 'rangentabellen' rond de dagindeling van Lodewijk XIV die zijn opgenomen in de latere *états* vonden ook diplomaten hun positie. Rousset de Missys achttiende-eeuwse compilatie van hofceremonieel werd niet voor niets onder de hoofdtitel *cérémonial diplomatique* gepubliceerd: het contrast met de eerdere compilaties van Godefroy *père et fils* is opmerkelijk.⁴¹ De diplomatie liet het accent van het ceremonieel verschuiven van geïsoleerde plechtige momenten naar het hofleven als geheel. De rangentabel van Julius II werd kreunend en steunend omgevormd tot een al even onvolkomen poging tot codering van soevereiniteit, rang en stand voor geheel Europa.

We moeten daarbij overigens niet de fout maken de oude vormen van het huishoudelijk ritueel als nieuwe vondsten van de heersers te presenteren: zij hadden reeds een lange voorgeschiedenis. Al evenmin mogen de ceremoniële voorschriften als beschrijving van de werkelijkheid worden gelezen: ooggetuigen berichtten stevast over een veel levendiger en lossere hofle-

40. Volker Bauer, *Hofökonomie. Der Diskurs über den Fürstenhof in Zeremonialwissenschaft, Hausvaterliteratur und Kameralismus* (Wenen etc., 1997); Milos Vec, *Zeremonialwissenschaft im Fürstenstaat. Studien zur juristischen und politischen Theorie absolutistischer Herrschaftsrepräsentation* (Frankfurt am Main, 1998).

41. Jean Rousset de Missy en Jean Du Mont, *Le Cérémonial Diplomatique des Cours de l'Europe ou collection des actes, mémoires et relations qui concernent les Dignitez, Titulatures, Honneurs et Prééminences... Et en général tout ce qui a rapport au Cérémonial & à l'Etiquette* (Amsterdam-Den Haag, 1739) I-II, Supplément au Corps Universel Diplomatique du Droit des Gens IV-V.

ven. Het gaat om een accentverschuiving: de codificatie en gelijkschakeling van rangen werd geleidelijk afgedwongen door het intensieve internationale verkeer. Ceremonieel was gericht op de grote rivalen over de grens. Bijzondere festiviteiten of hernieuwde aandacht voor de ceremoniële regels kunnen dan ook heel vaak aan een zeer specifiek internationaal doel worden verbonden. De formule van Aloys Winterling dat de *höfische Gesellschaft* van het Rijk de bepalende voedingsbodem van het ceremonieel was, geldt evenzeer voor Europa als geheel.

Conclusie: hof en adellijke macht

Wat zegt deze rondgang langs twee hoven ons nu over de positie van de adel? De *Obersthofmeister* belichaamde in Wenen tot diep in de achttiende eeuw de top van huishouden én regering. De besluitvormende gremia aan het hof werden goeddeels gevuld en bepaald door 's keizers adellijke getrouwen, al was ook in Wenen de invloed van de *Hofkanzler* en een groep secretarissen een factor van grote betekenis.⁴² De adel bleef in de meeste gebieden van de dynastie verantwoordelijk voor het regionaal bestuur. Het hof toonde de symbiose tussen heerser en de adellijke huizen die gedurende de godsdiensttwisten zijn kant hadden gekozen, of vertegenwoordigers van afvallige huizen die later 'tot inkeer' waren gekomen. De wederzijdse afhankelijkheidsrelatie had een concrete materiële basis: de keizer steunde veelvuldig op de financiële kracht van zijn edelen, en de laatsten wisten met hun hofdienst en de daarmee verbonden gunsten de plaats van hun dynastieën langdurig veilig te stellen.⁴³ Rijke grondbezittingen, lokaal zelfbestuur, macht in de regionale standenvergaderingen, ambten in leger, kerk, diplomatie, bestuur en hof: wat kon hen nog schaden? De reeks namen die we in de hogere hofambten aantreffen biedt een index op de machtigste geslachten van de *Monarchia Austriaca* van de crisis in 1618 tot de ineenstorting in 1918.

Was het in Frankrijk anders? De bovenstaande uiteenzetting beklemtoonde vooral de overeenkomsten, het traditionele karakter van hof en hofleven in beide gebieden. Niettemin kon de *grand maître* in Frankrijk niet zo vanzelfsprekend op politieke macht rekenen als zijn Weense collega. Lodewijk hield de rivalen onder zijn eigen *famille royale*, de direct daarop volgende *princes du sang* en de grootste geslachten van zijn rijk geducht in de gaten. Hij liet zich langere tijd in afwijking van zijn voorgangers en opvolgers meestal ondersteunen door raadgevers die niet tot deze laag behoorden, tot zover klopt het gangbare beeld. Roger Mettam maakte echter duidelijk dat de adel aan het hof en in de provincie bepaald niet uitgesloten was van politieke macht. De Zonnekoning liet zich adviseren en steunen door een aantal vertrouwelingen te midden van zijn hovelingen; de grote edelen behielden ook hun dominante positie in verschillende provincies. William Beik liet zien dat 'absolutisme' slechts dankzij een compro-

42. Zie de belangrijke dissertatie van Stefan Siennell die binnenkort door de Historische Kommission van de Weense Academie gepubliceerd wordt: 'Die geheime Konferenz unter Kaiser Leopold I: personelle Strukturen und Methoden zur politischen Entscheidungsfindung am Wiener Hof' (Wenen, 1997). Siennell is een voorbeeldig kenner van de Weense archieven – en zoals ik mocht ondervinden een steun en toeverlaat in het archiefwerk van vele buitenlanders. Zijn boek geeft een vervolg op zowel Jean Béranger, *Finances et absolutisme Autrichien dans la seconde moitié du XVIIe siècle* (Parijs, 1975) als Henry Frederick Schwarz, *The Imperial Privy Council in the seventeenth century* (Cambridge Mass., 1943). De verhoudingen binnen de *ad hoc* samengestelde thematisch bepaalde opvolgers van de *geheime Konferenz* komen goed naar voren in Siennells studie, evenals de rol van secretarissen. Leopold krijgt door deze studie als heerser meer gewicht.

43. Zie over de financiën en over leningen van allerlei onderdanen, waaronder zelfs zeer weinig vermogenden, Paula Sutter-Fichtner, 'Habsburg household or Habsburg government? A sixteenth-century administrative dilemma', *Austrian History Yearbook*, XXVI (1995) 45-60; financiën in het algemeen: Béranger, *Finances et absolutisme Autrichien*; financiën en privilege als 'verhandelbaar goed': John P. Spielman, 'Status as commodity. The Habsburg economy of privilege' in: Charles Ingrao, ed., *State and society in early modern Austria* (West-Lafayette, 1994) 110-118; over financiële steun van hovelingen: Beatrix Bastl en Gernot Heiss, 'Hofdamen und Höflinge zur Zeit Leopolds I. Zur Geschichte eines vergessenen Berufsstandes', *Opera Historica*, V (Ceske Budejovice, 1996) 201; Klaus Müller, 'Habsburgischer Adel um 1700: Die Familie Lamberg', *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs*, XXXII (1979) 78-108, aldaar 98-102; Fidler, 'Das Beispiel der Kaiserin Eleonora Gonzaga-Nevers', 61-63. Mark Hengerer (Konstanz) schrijft thans een dissertatie over adel, keizer, en het Weense hof halverwege de zeventiende eeuw (van Ferdinand II tot het eerste decennium van Leopold I); hij heeft de financiële betrekkingen van keizer en hofadel grondig uitgezocht en ziet daarin de these van wederzijdse steun wederom bevestigd (mondelinge mededelingen M. Hengerer); Andreas Pecar (Keulen) schrijft een dissertatie over adel, keizer en hof in de eerste helft van de achttiende eeuw.

mis met de traditionele regionale elites kon functioneren. Lodewijk was geenszins anti-adellijk, maar trachtte zijn grootste rivalen hun plaats te wijzen en vervolgens te vriend te houden – met meer dan loze gebaren. Daniel Dessert toonde bovendien aan dat het welslagen van de voortdurende fiscale noodoperaties van de Franse schatkist mede afhankelijk was van de financiële steun en de betrokkenheid van dezelfde groep die aan het hof de hoogste ambten vervulde.⁴⁴

De hoogste hofambten werden in Frankrijk *de facto* tot een bijna-monopolie van enkele families: Bourbon-Condé (*grand maître*), Guise-Lorraine (*grand écuyer*), Rohan (*grand aumônier*), Bouillon (*grand chambellan*) La Rochefoucauld (*grand maître de la garde-robe*); de meeste daarop volgende *offices* aan het hof werden door het stelsel van *survivance* eveneens erfelijk in bepaalde families, vaak leden van de *ducs et pairs*. Deze tendentie was in Wenen minder duidelijk: de vier hoogste ambten bleven daar wisselen in een iets grotere groep vooraanstaande families, zoals de Lamberg, Harrach, Schwarzenberg, Liechtenstein, Dietrichstein, Trautson, Sinzendorf, etc. Zij begonnen hun carrière aan het hof meestal als *Kämmerer* (of *Hofdame*); de datum van binnenkomst in deze beginrang bepaalde hun anciënniteit. In beide gebieden waren hofambten zeer veel geld waard, al konden zij niet zomaar op initiatief van de zittende ambtsdrager worden overgedragen.⁴⁵ Het hof en zijn elite van adellijke ambtsdragers bleef gelden als de top van de samenleving. Mogelijkheden tot sociale stijging en het verwerven van macht via andere kanalen, zoals de bestuurlijke instellingen, veranderden weinig aan dit gegeven. Waarom zouden de meest succesvolle *homines novi* het anders nodig gevonden hebben om hun promotie te consolideren door middel van ambten in de traditioneel adellijke domeinen van hof, leger, diplomatie en kerk? Het hof speelde gedurende de hele vroeg-moderne tijd inderdaad de dubbelrol van top van de hiërarchische piramide van rang en bolwerk van machtsuitoefening – de geleidelijk verschuivende rolverdeling tussen huishouden en regering laat dat gegeven onverlet.

Tot zover zijn de conclusies gemakkelijk te trekken. Het blijft evenwel moeilijk om van de algemene lijn naar het detail van het machtsspel op te klimmen. Er moet nog veel werk worden verzet voordat we werkelijk kunnen tonen hoe de invloed van hovelingen op alle niveaus in het informele circuit gestalte kreeg, en hoever deze invloed feitelijk strekte – aan het hof, en van het hof naar de regio. Zelfs de intimiderende kennis van een Boislisle, Braubach of Dessert stelt ons niet in staat achter de schermen te kijken, of de mondelinge transacties van eeuwen geleden terug te roepen. Willen we over facties, gunstelingen of *maîtresses* meer kunnen zeggen, dan zal de basis van de besluitvormingsprocessen aan de hoven grondig onderzocht moeten zijn: verschillende recente studies bieden daarvoor een goed aanknopingspunt.⁴⁶ We kunnen evenwel niet volstaan met het ‘centrale’ perspectief: ook studies naar adellijke huizen en hun strategieën om in de regio en aan het hof hun belangen te verdedigen kunnen veel bijdragen.⁴⁷ Op basis van deze concrete gegevens valt dan wellicht in de komende jaren inderdaad een ‘nieuwe synthese’ te construeren.

44.R.C. Mettam, *Power and faction in Louis XIV's France* (Oxford-New York, 1988); William Beik, *Absolutism and society in seventeenth-century France. State power and provincial aristocracy in Languedoc* (Cambridge, 1985) en idem, 'A social interpretation of the reign of Louis XIV', in: *L'Etat ou le roi. Les fondations de la modernité monarchique en France (XIVe-XVIIe siècles)*, N. Bulst, R. Descimon, A. Guerreau, ed., (Parijs, 1996) 144-160; Daniel Dessert, 'Le Laquais financier au grand siècle', *XVIIe Siècle, CXXII* (1979) 21-36 en vooral Dessert, *Argent, pouvoir et société au grand siècle* (Parijs, 1984) hoofdstuk XV en conclusie.

45. Door middel van een *brevet de retenue* kon de waarde van het hofambt in Frankrijk overigens na toestemming van de koning als onderpand voor geldleningen dienen.

46. Zie John C. Rules bijdrage over Colbert de Torcy en de *Conseil d'en Haut* in R. Oresko, G.C. Gibbs, H.M. Scott, ed., *Royal and republican sovereignty in early modern Europe. Essays in memory of Ragnbild Hatton* (Cambridge, 1997) en vooral Siennels eerdergenoemde dissertatie, 'Die geheime Konferenz unter Kaiser Leopold I'. Roger Mettam begeleidt de dissertatie van Mark Bryant, een politieke biografie van Mme de Maintenon die in detail en analyse belangrijke nieuwe gezichtspunten op kan leveren. Bryant stelde mij bereidwillig teksten ter beschikking.

47. Een indrukwekkend voorbeeld van zo'n studie: Thomas Winkelbauer, *Fürst und Fürstendiener. Gundaker von Liechtenstein, ein österreichischer Aristokrat des konfessionellen Zeitalters* (Wenen-München, 1999).